

Albert Camus'nün Uyumsuz'u Ve Felsefeyle İlişkisi Bağlamında Melankoli Filminin İncelenmesi

Sedef Ege Karataş*

Özet

Yedinci sanat olarak sinema; hareketi, durumu, akışı anlatmaktadır. Bu eylemlerin söz konusu olduğu bir temsil ve aktarım biçimi olarak sinema, yaratıcılığı, düşünmeyi gerektirmektedir. Hareket ve zamanın aktarımı olarak filmleri anlayabilmek için, disiplinler arası çözümlenmeler yapılmaktadır. Filmin durum, karakterler ve olaylar aracılığıyla izleyiciye ne sezdirmek istediği ve sorduğu sorular, felsefe hakkında düşünmeyi gerektirmektedir.

Nihilizm kelime olarak hiççilik anlamını taşımakta; dünyayı olduğu gibi kabul edememe, değer, inanç ve anlamların olmadığı bir düşünüş biçimini temsil etmektedir. Varoluşçu düşünçenin önemli isimlerinden Albert Camus; hayatın yaşanmaya değer olup olmadığı sorusu üzerinde durur. Bireyin uyumsuzluğu ve yaşadığı dünyanın arasındaki kopukluğa dikkat çeker.

Lars Von Trier'in 2012 yapımlı Melankoli filmi; bilimkurgu ve dram türünde olup, Melankoli isimli bir gezegenin dünyaya çarpmasını ve karakterlerin bu süre içinde yaşadıklarını anlatmaktadır. Filmde, ölüm bilinciyle hareket eden karakterlerin durumu ve farklılıkları ele alınmaktadır.

Bu çalışmada Melankoli filmi, nihilizm düşünçesi referans alınarak irdelenecektir. İnceleme yapılırken Albert Camus ve Nietzsche'nin görüşlerinden yararlanılacaktır. Filmdeki karakterlerin düşünüş şekilleri ve nihilizm arasındaki bağlantılar aktarılacaktır. Filmin felsefi olarak nelere atıfta bulunduğu tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Nihilizm, Melankoli, Albert Camus, Nietzsche

ORCID ID : 0000-0002-2926-0960
E-mail : sedefege93@gmail.com
DOI: 10.31122/sinefilozofi.514105

Geliş Tarihi - *Received*: 17.01.2019
Kabul Tarihi - *Accepted*: 25.04.2019

Analysis of Melancholia Film In the Context of Albert Camus's Incompatibility and Philosophy

Sedef Ege Karataş*

Abstract

Cinema as the seventh art, shows movement, situation and the flow. Cinema as a form of representation and transfer of these actions, requires creativity and thinking. Interdisciplinary analysis is carried out to understand films as movements and time presentation. The questions that the film wants to convey to the audience through the situation, the characters and the events, and the questions that it asks to think about philosophy.

*Nihilism as a word means nothing; it represents a way of thinking that there are no values, beliefs and meanings without the world as it is. Albert Camus, one of the most important names of existential thinking, discusses whether life is worth living in *The Myth of Sisyphus*. He points out the disparity between the individual and the world in which it lives.*

*Lars Von Trier's 2011 *Melancholia* movie; in the genre of sci-fi and drama, it tells the story of a planet called Melancholia crashing into the world and the characters living in this period. In the movie discussed situations and differences of characters acting with death consciousness.*

In this study, Melancholia film will be examined with reference to the idea of Albert Camus's nihilism thoughts. It will be discussed, connections of the thinking of characters between nihilism and what the film refers to philosophically.

Keywords: Nihilism, Melancholia, Albert Camus, Nietzsche

ORCID ID : 0000-0002-2926-0960
E-mail : sedefege93@gmail.com
DOI: 10.31122/sinefilozofi.514105

Received - *Geliş Tarihi*: 17.01.2019
Accepted - *Kabul Tarihi*: 25.04.2019

Giriş

Kişi hangi çağda olursa olsun, varoluşu hakkında düşünmekte ve bunun hakkında somut bir olguya, yanıtı sahip olmak istemektedir. İnsan varoluşu hakkındaki en büyük ve önemli soru ise, sürdürülen yaşamın bir anlamı olup olmadığıdır. Kişinin bu sorgulaması onun rutini içinde devam etmekte ve devam eden bu rutin, varoluş sorusunu daha fazla ön plana çıkarmaktadır. Fransız filozof; gazeteci, yazar Albert Camus, *Sisyphos Söyleni* isimli kitabında en önemli tek bir felsefe sorununun olduğunu ve bunun da intihar olduğunu söyler. Yaşamın sürdürülmeye değer olup olmadığı, Camus'nün varoluş üzerine yazdığı eserlerinin başlıca sorunsalını oluşturmaktadır. *Sisyphos Söyleni* kitabında "Düşünmeye başlamak, için için yenmeye başlamaktır" (Camus, 2018: 14), diyen Camus, bu kitabında Sisifos'u okuyucunun zihninde bir metafor olarak kullanır. Yunan Tanrıları tarafından bir kayayı hiç durmadan dağın tepesine yuvarlayarak çıkarmak ile cezalandırılan Sisifos, tüm bilinçliliğine karşın bu eylemi sürdürmekte ve cezasını çekmektedir. Rutin hayatını sürdüren bireyin varoluş üzerine düşünmeye başlaması ve bir yandan da hayatına devam etmesi, Sisifos ile birey arasında bir benzerlik kurmaktadır.

Camus'nün edebiyat aracılığı ile kurduğu bu anlatıyla okuyucunun zihninde canlanan metafor, görsel bir anlatım sanatı olan sinemada ise filmler aracılığıyla izleyiciye sunulmaktadır. Sinema, insanlar tarafından keşfedildiği andan itibaren bir anlatım aracı olarak onun sorunlarına ortak olmakta ve aktarmaktadır. Nihilizm perspektifinden bakıldığında film izleme deneyimi, içinde bulunduğumuz anlamsızlık dünyasında, dünyamıza anlam kazandıran bir deneyimdir (Öztürk, 2016: 142). Yönetmenler, kendilerine özel sinematografileriyle kendi düşünme tarzlarını aktarmaktadır. Aktivist feminist Carol Hanisch'in "Kişisel olan politiktir" sözünü hatırlarsak; filmlerin izleyicilere öznel ve özel olanı sunan sanat ürünleri oldukları söylenebilmektedir. İzleyicilerin filmler karşısındaki deneyimleri, duygu ve düşünceleri de öznelidir.

Bu çalışma kapsamında; Lars Von Trier'in depresyon üçlemesi olarak bilinen *Antichrist* (Deccal, 2009), *Melancholia* (Melankoli, 2011) ve *Nymphomaniac* (İtiraf, 2013) filmlerinden ikincisi olan *Melankoli*, Camus'nün varoluş felsefesi ve uyumsuz insanı bağlamında incelenecektir. Örneklem olarak bu üçlemeden *Melancholia* filminin seçilmesinin nedeni, başrol karakterinin kapıldığı melankoli durumunun uyumsuz uslama ile, diğer filmlerin karakterlerine göre daha çok örtüşmesidir. Karakterin yaşadığı bu ruhsal durum, Camus'nün uyumsuz uslamasının aşamalarıyla birebir benzerlik göstermektedir. Filmde melankoli olgusu, yalnızca ruhsal bir patoloji olarak değil, dünyaya çarpma riski olan bir gezegenin adı olarak verilmektedir. Filmin ana karakteri ve uyumsuz bireyi olan Justine; kendi melankolisi ve çarpma riskini olumlu bir ihtimal olarak düşündüğü Melankoli gezegeni arasında kendi rutininden kopmakta ve uyumsuz uslamaya ulaşmaktadır.

Uyumsuz Uslama

Albert Camus'nün ilk dönem eserlerinden olan, uyumsuz ve saçma ile ilgili düşüncelerini kaleme aldığı *Sisyphos Söyleni*'nde birey, varoluşuyla ilgili sorulardan kaçamayan olarak ele alınmıştır. Kişi sürdürdüğü hayat üzerine varoluşunu sorgularken, bu onun ölüm üzerine düşünmesini de gerektirmektedir. Camus'ye göre, "İnsan, ne ise o olmaya yanaşmayan tek yaratıktır." ve yaşamı çelişkiler ile doludur (Camus, 2015:20). İçinde yaşanan dünya akla aykırı öğeler barındırır ve birey bunları sorgulamaya başladığında kendini dünyadan kopuk

hissetmektedir. Yaşam ve ölüm üzerine düşünmenin getirdiği içten içe yenilme duygusu; rutin devinimler sürecinin kopmasına ve garip bir tinsel durumun ortaya çıkışına neden olmakta, bunlar kişiyi uyumsuz uslamaya ulaştırmaktadır (Camus, 2018:22). Varoluşu üzerine somut bir yanıt bulamayan birey, kendisini içinde yaşadığı dünyadan dışsal bir varlık olarak görmektedir. Bu dünyaya ait olmama hissi, evrenin büyüklüğü karşısında insanın yalnız olduğunu kavraması ile birlikte başlamaktadır.

Yine de bu yeryüzünün bütün bilimi beni bu dünyanın benim olduğuna inandırabilecek hiçbir şey vermeyecek. Onu bana anlatıyorsunuz, bana onu sınıflandırmasını öğretiyorsunuz. Yasalarını sayıyorsunuz; ben de bilme susuzluğum içinde bunların doğru olduklarını kabul ediyorum. (...) Sonunda bu sihirli ve karmakarışık evrenin atoma, atomun da elektrona indirgenişini öğretiyorsunuz bana. Bütün bunlar güzel, gerisini de anlatmanızı bekliyorum. (Camus, 2018:29)

Evrenin karşısında kendisini bir bitki ya da hayvan kadar ona yakın ve onun bir parçasıymış gibi göremeyen insan, kendisini bu sisteme yabancı hissetmektedir ve dışsallaştırmaktadır: "Yaşamın değeri üzerine söz söyleyebilmesi için insanın yaşamın dışında bir yerde olması gerekir. Bu da, sorunun bizim için yanıtlanması imkansız bir sorun olduğunu anlamaya yeter" (Nietzsche, 2014: 46). Yabancılaşmış birey, varlığı üzerine bir sorgulamaya girer fakat buna uygun bilimsel bir yanıt bulamaz. Rasyonel bilgi ile elde edilmiş bulgular yalnızca fiziksel bilgilerden ibarettir ve kişi varoluş sorgulamasında yalnızdır. Bilimin rasyonel bilgi aracılığıyla elde edip insan aklına sunduğu olgular, bireyin manevi tatmini için yetersiz kalmaktadır. Camus'ye göre saçma bilinci, bireyin dünyada anlam aramasıyla başlar ve hissedilen kopukluk duygusuyla sürdürülür. Varoluşa ilişkin herhangi bir gerçek bilginin olamayacağını anlayan kişi, uyumsuz uslamaya ulaşır. Birey, içinde bulunduğu bilinç durumunun farkında olmadan, bu uslamaya yalnızca deneyim yoluyla da ulaşabilmektedir. Camus'nün *Yabancı* romanının kahramanı Mersault; annesinin cenazesindeki sakin tavrıyla, arkadaşıyla karıştığı kavga sonucunda kendini savunmamasıyla dikkat çeker. Bu tavırlarıyla Mersault, yaşadığı hayata ve içinde bulunduğu düzene yabancılaşmış bir bireydir. Karakterin ölüm karşısındaki kayıtsızlığı, hiçbir dine mensup olmayışı, hayatın saçma bulunup uyumsuz uslamaya ulaşıldığının bir göstergesidir. Uyumsuz bilince deneyim yoluyla ulaşan Mersault, insanın hayatına yabancılaşmasının ve dünyaya olan aidiyetsizliğinin bir sembolüdür. Yaşamaya olan bu bıkkınlık, Camus'ye göre dekorların yıkılması ve günlük devinimlerin mekanikleşmesi sonucunda elde edilen bir deneyimdir (Camus, 2018: 22).

Ölüm, uyumsuzluk duygusunu tetikleyen önemli faktörlerden biridir. Ölüm olgusu karşısında bireyin sürdürdüğü hayatı boş ve faydasız hissetmesi, ölümden kaçılmayacağı hissi de bireydeki uyumsuz duygusunu açığa çıkarmaktadır. *Sisifos Söyleni* kitabında Camus, intihar üzerinde durur. Yaşamın olduğu yerde ölüm düşüncesinden kaçınılamaz ve bilinç, bu çelişkiyi varoluşuna dair anlam arayışında sürekli olarak barındırır. Saçma kavramının ortaya çıkması, karşılaştırmalara ve çelişkilere dayanmaktadır. Camus; Sartre ve Heidegger gibi saçma kavramını varlığın kendisine bağlamamakta ve bunun bilinçten kaynaklandığını söylemektedir. Uyumsuzluk durumunu bilinçten kaynaklanan bir kopuş olarak nitelendiren Camus; Nietzsche'nin "Önemli olan, ölümsüz yaşam değildir, ölümsüz canlılıktır.", sözüne yer vererek varoluş sorununda bilincin önemini vurgulamıştır (Camus, 2018: 91).

Saçma ile karşılaşım uyumsuz uslamaya varan bireyin bilincinde bir dinamizm söz konusudur. Camus, bu uslamamanın son basamağının başkaldırı olduğunu söyler ve intihar düşüncesini yadsır: "Gerçekten de, uyumsuz uslamamanın son sonucu intiharın yadsınması

ve insanın sorusu ile dünyanın sessizliği arasındaki şu karşılaştırmanın sürdürülmesidir.” (Camus, 2015: 16). Bireyin bu karşılaştırmasının kaynağı yaşamdır ve uyumsuz uslamlamanın sürdürülebilmesi için bilincin açık kalması gereklidir. Bu bilgiler bağlamında Camus’nün uyumsuzluk durumunu olumsuz olarak değerlendirmedeği, aksine bunu, bireyin varoluşundaki anlam arayışı için bir dinamizm olarak nitelendirdiği söylenebilmektedir. Yaşamın saçmalığını keşfetmiş uyumsuz kişi, bu uyumsuzluk durumunu kabullendiğinde bilinçli bir başkaldırı tavrına yönelmiş olmaktadır.

Camus *Sisyphos Söyleni*’nde uyumsuzluk durumunu, mit üzerinden metaforlaştırarak anlatmaktadır. Ölümlülerin en bilgisi ve uyanığı olarak nitelendirdiği Sisifos, Tanrı’ları hafife alan ve haydutluğa yönelimi olan bir karakterdir. Ölümlülere su vermesi karşılığında Asope’u kandırmaktadır. Bunun karşılığında ceza olarak ruhlar ülkesine gönderilen Sisifos, karısıyla hesaplaşmak üzere Platon’dan izin alıp yeryüzüne döner. Fakat yeryüzünü yeniden gördüğünde, orada kalmak ister. Merkür ise, dünyadan kopmak istemeyen Sisifos’u alıp tekrar ruhlar ülkesine götürür ve orada kayası hazırdır (Camus, 2018: 132). Camus bu söylenin trajik olarak nitelendirilmesini, kahramanın bilinçli olmasına bağlamaktadır, Sisifos’un tüm bu trajikliği içerisinde mutlu olarak düşünülmesi gerektiğini söylemektedir. Acı deneyimlerin sonucunda Sisifos’un sürüklediği kaya, kendi yazgısının ta kendisidir. Kahraman bilinçli ve uyumsuz olduğu sürece, tüm hikayeler trajiktir. Hayatın mekanikliğine karşı yabancılaşan uyumsuz birey için yaşamın kaynağı da, saçma ve uyumsuz düşüncesinin sürdürülmesidir.

Uyumsuz Üretim: Lars Von Trier ve Uyumsuz Filmleri

Açıkça görülüyor ki, gökte ve yeryüzünde başlıca işimiz, uzun zaman ve aynı yönde boyun eğmektir; bunun sonunda örneğin erdem gibi, sanat, müzik, dans, akıl düşünce gibi, uğrunda yaşamak çabasına değen bir şey, incelmış, çılgın ya da Tanrısal bir şey çıkar. (Nietzsche, akt, Camus, 2018, s. 71)

Sinema kuramcısı Andre Bazin’e göre “Sinema zamanın tarafsızlığıdır” ve sinema kendi başına bir dildir (Bazin, 2011: 20,21). Film anlatmak istedikleriyle, gösterdikleriyle ve ideolojisiyle bir dil oluşturmaktadır. Bu nedenle; film dilinin yaratımında, yönetmenin tercihleri ve kurduğu anlatı önemlidir. Camus sanat yapıtı yaratmayı, iki kez yaşamak olarak nitelendirir ve ona göre yaratma eylemi, büyük bir oyundur. Betimlemek, uyumsuz düşüncenin son tutkusudur; çünkü incelik bakımından duyular daima geçerlidir ve sanat yapıtları da bu bağlamda değerlidir. “Sanat yapıtı, zekanın somutu uslamaktan vazgeçmesinden doğar(...) Uyumsuz yapıt bu sınırların bilincine varmış bir sanatçı ve somutun kendi kendinden fazla hiçbir anlam taşımayacağı bir sanat ister” (Camus, 2018: 109). Camus, betimleme eyleminin kendisini ve dolayısıyla sanatı uyumsuz bir eylem olarak görür. Ona göre betimlemek; yinelemeyi, yeniden yaratımı, büyütmeyi ve zenginleştirmeyi barındıran bir devinimdir. Uyumsuz bireyin bu yaratımı bir simge olarak görebilmesi, sanat yapıtını onun için sığınak haline getirebilmektedir (Camus, 2018: 107).

İskandinavya doğumlu Trier, on iki yaşında okuldan kaçarak bir akıl hastanesinde izole olmuş halde seneler geçirir. Ebeveynleri ateist olan Trier, bu hastane deneyiminin kendi kişisel gelişimine ve sinema anlayışına çok büyük katkıları olduğunu söylemektedir (Demirkan, 2018). Filmin ayakkabının içine kaçan bir taş gibi olması gerektiğini söyleyen Danimarkalı yönetmen Lars Von Trier’in filmleri, İkinci Dünya Savaşı sonrası Avrupa kültürünü ve onun modern kapitalist sistemini anlatması nedeniyle, felsefe alanında önemli bulgulara sahip olmaktadır. Genel olarak

bakıldığında filmlerinde; bireyin ahlaki çöküşü, karamsarlık, kötülük gibi konuları, küçük karakter grupları üzerinden işleyen yönetmenin filmleri, taş benzetmesini destekler niteliktedir. İyi; kötü, mutluluk, üzüntü kavramlarını genelgeçer normlara göre değil, göreceli bir şekilde aktaran Trier, filmleri ile yeni yan anlamlar üretmektedir. Yönetmenin, izleyici için çıkarılması muhtemel birden fazla anlam barındıran filmleri, bu özelliğiyle disiplinler arası incelenmeye müsait hale gelmektedir. Trier, kendisi gibi Danimarkalı olan yönetmen arkadaşı Thomas Vinterberg ile 1995 senesinde, Dogma 95 isimli avant-garde sinema akımının kurallarını belirlemiştir. Bu akımın manifestosuna göre; filmler teknik olarak olabildiğince yalın çekilmelidir. Kameralar elde tutulmalı, jenerikte yönetmenin adı geçmemeli, herhangi bir yabancılaştırma efekti kullanılmamalı, gereksiz ve uzun aksiyon sahnelerine yer verilmemelidir. Bu alternatif akımın amacı, filmlerin teknik olarak gerçekliğe en yakın şekilde çekilmesi ve senaryonun daha çok ön plana çıkarılmasıydı. Trier ve Vinterberg, büyük bütçeli gişe filmlerinin piyasadaki hakimiyetini azaltmak ve bağımsız filmlerin bu akımla önünü açmak istemekteydi. Thomas Vinterberg'in 1997 yılında çekmiş olduğu *Festen* (Şölen) ve Lars Von Trier'in 1998'de çektiği *The Idiots*, (Gerizekalılar) Dogma 95 akımının ilk filmleriydi. Lars Von Trier bu kuralları ilerleyen yıllarda çiğnemiş olsa da filmleri, kariyerinin en başından beri tarz olarak anaakıma hizmet eden gişe filmlerinden farklıdır. Yönetmenin geçtiğimiz on yılda çektiği depresyon üçlemesi olarak da bilinen; *Antichrist*, *Melancholia* ve *Nymphomaniac* filmleri, başrollerinde varoluşsal kriz yaşayan kadın karakterlerin bulunması bakımından benzerlik göstermektedir. Bu kadın karakterlerin ortak özellikleri; toplumun kabul ettiği ahlak kurallarını reddetmeleri, çoğunluktan farklı ve toplumdan kopuk olmaları, genel olarak kötümser bir ruh hali içinde bulunmalarıdır. Küçük burjuvazi kesiminin kabul ettiği modernizm anlayışını hiçe sayan karakterler olarak ön plana çıkmaktadırlar. Bu filmlerinde görsel efekt kullanarak; jenerikte yönetmen olarak ismini göstererek ve özellikle *Melankoli* filminde resim sanatıyla paralel bir şekilde lirik bir anlatım benimseyen yönetmenin bu üçlemesi, onun artık Dogma 95 akımının kurallarını uygulamadığını göstermektedir. Depresyon üçlemesi Dogma 95 akımından farklı olarak, mikro düzeyde derinlemesine karakter betimlemesi yapmaktadır. Bu üç anlatıda da, hikayeden çok durum ve karakterler üzerinde durulmaktadır.

Görsel 1: *Antichrist* (Filmde isim belirtilmiyor)

Görsel 2: *Melancholia* (Justine)

Görsel 3: *Nymphomaniac* (Joe)

Antichrist; kadın ve erkek üzerinden kurduğu ikilikle, Adem-Havva mitine ve literatürdeki kültür-doğa dikotomisine gönderme yapan bir alt metne sahiptir. Filmin kadın karakteri çocuğunun ölümünden kendisini ve eşini sorumlu tutmakta ve bu yüzden kendisini ve eşini cezalandırmaktadır. *Nymphomaniac* filmi, bedeni ve cinselliği üzerinden iletişim kurmayı tercih eden ve anlamı bu yolla arayan bir kadın üzerinedir. Trier iki bölüm halinde çektiği *Nymphomaniac* filmlerinde; sürdürdüğü hayata yönelik tatminsizliğine cinselliği aracılığıyla başkaldıran Joe'yu anlatmaktadır. Çalışmada incelenilmek üzere *Melancholia* filmi seçilmiştir çünkü bu üçleme arasında, *Melancholia*'da öyküsü anlatılan Justine karakterinin ruhsal durumu, Camus'nün uyumsuz bireyine en yakın olandır. Filmin ilk yarısında gerçekleşmeyen düğünü gösterilen Justine karakteri melankoliye kapılmaktadır ve aynı zamanda, dünyaya Melankoli isimli bir gezegenin çarpması söz konusudur. Justine'in melankolisi aracılığıyla filmde Camus'nün uyumsuz uşlamasına dair pek çok gösterge saptanabilmektedir. Yönetmen, uyumsuz bireyi küçük bir insan grubu içinde göstererek, izleyicinin karakterler arasında karşılaştırma yapmasına olanak sağlamaktadır. Lars Von Trier'in karakterleri ve kıyamet olasılığı durumunu ele aldığı *Melankoli* filmi, bireylerin düşünüş biçimleri arasındaki farkı ortaya koymakta ve uyumsuz bireyin sinema düzleminde incelenmesine olanak sağlamıştır. Depresyon üçlemesi olarak bilinen bu üç filmde de; farklı düşünme tarzlarına, ruh durumlarına, davranış şekillerine yer veren yönetmen bu üslubuyla, izleyiciye özdeşleşmenin gerçekleşmesi için yol açmakta ve sorular sordurmaktadır.

LarsVonTrierApollon-Dionysosikiliğinedebuüçlemeylebirliktedeşinmektedir. Üç filmin de kadın karakterleri; Bakkhalar trajedyasındaki kadınları andıran bir ruh haline sahiptir fakat filmdeki kadınları, eylemlerini yapmaya iten ruhsal bir itici güç bulunmamaktadır. Onlar uyumsuz birer bireydir ve eylemleri bilinç durumlarından kaynaklanmaktadır. Üç kadın karakter de, içinde buldukları toplumdan hoşnutsuz ve kötümserdir. Karakterlerin aktiflik durumuna göre değerlendirilecek olursa Trier, erkek karakterleri kadınlara oranla daha edilgen bir şekilde konumlandırmıştır. Yönetmen, günümüzün modernist-kapitalist toplumunda uyumsuz-kadın olmayı farklı perspektiflerden aktarmıştır.

Melankolinin ve Uyumsuzun Yakınlığı

Lars Von Trier'in yazıp yönettiği *Melankoli*¹ filmi; Melankoli isimli mavi gezegenin dünyaya çarpma riskinin bulunduğu ve bu durum karşısında Justine ve Claire adlı iki kız kardeşin tutumlarının anlatıldığı 2011 yapımlı bir yapıttır. Film epizodik anlatıma sahiptir; ilk yarısında evleneceği düğün gecesinin anlatıldığı Justine, ikinci yarısında ise Justine'in ablası Claire izleyiciye tanıtılmaktadır.

Lars Von Trier bu filmde pek çok sanat yapıtına referans olarak başvurmuştur. Film, Justine'in yüz çekiminin ardından gösterilen Pieter Brueghel'in *Karda Avcılar*² isimli resmiyle açılmaktadır. Bu resim 1565 tarihli ve Rönesans dönemine ait olup, kışın soğuk ve katı şartlarında insanın savunmasız kaldığını anlatmaktadır (www.sanatabasla.com, 2019). İnsanın doğa koşullarının karşısında aciziyetini hatırlatan bu tablonun ardından Melankoli gezegeni gösterilmekte ve ölüm riski tekrar izleyiciye hissettirilmektedir. Lars Von Trier'in müzik tercihi ise Wagner'in bir İngiliz destanı uyarlamasını operalaştırdığı *Tristan ve Isolde*³'den yana olmuştur. Kavuşamayan iki aşığın hüznü öyküsünü konu edinen bu destanın operasının bestecisi Wagner'e olan beğenisini Nietzsche şöyle dile getirmiştir: "Ama bugün bile Tristan gibi yaman büyüleyen, o tüyler ürpertici, o tatlı sonsuzlukla dolu başka bir yapıtı tüm sanat dallarında boşuna arıyorum. İyileşmek, -Wagner gibilerinde bir gerilemedir bu.(...) O cehennem tatlarını duymak için yeterince hasta olmayan kişiye dünya nasıl yoksuldur (Nietzsche, 1983: 46). Ölümü hatırlatan bu eser, filmin soğuk atmosferine hakimdir ve Justine'in melankolisi yükseldiğinde, kötü olaylarla karşılaştığında Tristan ve Isolde çalmaktadır.

Bölüm 1: Justine

Film sembolik öğelerden sonra Justine ve sevgilisinin düğünlerine bir limuzin ile gidişleri ile devam eder. Limuzin ormanın içinde ilerlemekte güçlük çekmekte, çamura saplanmaktadır. Görkemli ve büyük düğünlerine; doğanın kötü şartları nedeniyle geç kalan çift düğün yeri olan Claire'in malikesine geldiğinde Claire ve eşinin sitemleriyle karşılaşır. Justine, gecikmelerine aldırış etmeden atı Abraham'ı selamlar ve ona evleneceği kişiyi, Michael'ı tanıştır. Justine, doğaya kendisini yakın hissetmektedir, o güne kadar göremediği bir yıldız olan Antares yıldızını görür. Bu yıldız hakkında Claire'in gök bilimci olan kocasından bilgi alır. Yönetmen iki kadın karakter arasındaki farkları göstermeye başlamıştır; Justine, umursamazlığı, doğaya daha fazla yakın olmasıyla uyumsuz olarak, Claire ise evli, modern kapitalist sistemin gerekliliklerini daha çok yerine getiren, sorumluluk sahibi ve toparlayıcı olarak betimlenmektedir.

Düğün salonuna girdikten sonra Justine, bir çok saçma olayla ve dekor unsuruyla karşılaşmaktadır. Eski bir Pagan geleneği olan Fasulye Kralı geleneği, (Vazonun içindeki fasulye sayısını doğru tahmin etme yarışması), davet sofrasında tabağın soldan

1 *Melancholia*: Başrollerini Kirsten Dunst(Justine) ve Charlotte Gainsburg(Claire) paylaşmaktadır. Danimarka yapımlı filmin pek çok ödülü bulunmaktadır. Daha fazlası için bkz: <https://www.imdb.com/title/tt1527186/>.

2 *Karda Avcılar*, daha fazlası için bkz :

<https://www.sanatabasla.com/2013/02/19/karda-avcilar-the-hunters-in-the-snow-yaqli-pieter-brueghel/>

3 *Tristan ve Isolde*, daha fazla bilgi için bkz: <http://ozhanozturk.com/2018/01/21/tristan-ve-isolde/>

sağa gitmesi gerektiği, Justine'in uyumsuz bilincini harekete geçirmektedir. Düğün salonuna girmeden önce Justine, doğa unsurları ile yüz yüze gelip kendini evrenin dışında bir varlık olarak hissetmektedir. Büyük ve görkemli düğün ise, Justine'in dekor duygulanımını destekleyip onun uyumsuz uşlaması için bir eşik görevi görmektedir.

Görsel 4: *Justine'in annesi.*

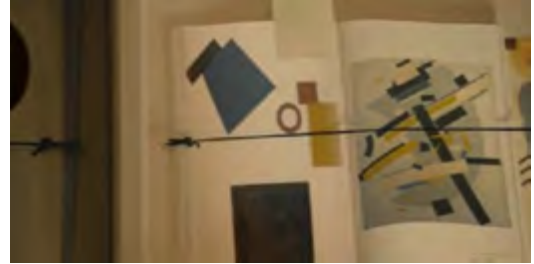
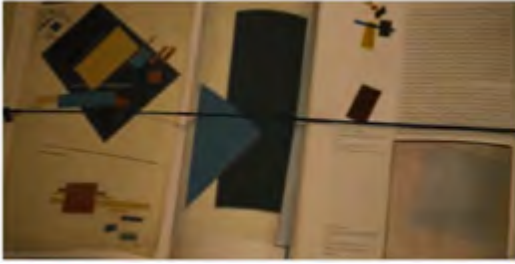
Görsel 5: *Justine'in babası.*

Justine'in annesinden konuşma yapması istenildiğinde önce geri çevirse de şunları söylemektedir: "Kiliseye gitmem, evliliğe ve aşka inancım yoktur. Duyarlı olan kızım Claire bu muhteşem partiyi düzenlemiştir. Ölüm sizi ayırana kadar, Justine ve Michael... Söyleyecek tek bir şeyim var, hazır devam ederken, tadını çıkarın". Justine'in annesinin bu sözleri ve babasının şovenist tavırları (Masadaki iki kadınla flört etmesi, garsondan bir çok kez çatal isteyip gelen çatalları cebine koyması), onun ruh durumunu değiştirmekte ve melankoliye sürüklemektedir. Camus; hayatın rutinliği ve mekanikleşmesi karşısında dekorların herhangi bir anda yıkılabileceğini ve sonunda bıkkınlık duygusunun gelebileceğini söyler. Bu bıkkınlık duygusu aynı zamanda bilincin devinimini başlatır ve bireyi uyandırır (Camus, 2018: 22).

Justine'i uyumsuz eşliğine getiren son olay ise; metin yazarı olarak çalıştığı reklam şirketinin patronunun, ondan düğününün sonuna kadar yeni ürün için bir slogan istemesidir, hatta Justine'in peşinden gidip sloganı duyabilmek için genç bir adamı işe almıştır. Tüketimciliğin ve çıkarıcılığın bu sahnede özellikle vurgulanması, günümüzün tüketim anlayışına yapılmış bir eleştiri niteliğindedir.

Justine'in tüm bu olaylardan sonra kalabalıktan uzaklaşıp bahçeye çıkması ve orada gezinti yapması, yıldızları seyretmesi onun uyumsuz bilince tam anlamıyla geçmiş olduğunu göstermektedir. Uyumsuz birey olarak Justine, ortam bağlamında içinde bulunması gerektiği düğün kalabalığından sorgusuz sualsiz uzaklaşmakta ve doğaya kaçmakta, kendini insanlardan kopuk hissetmektedir. Justine bahçede gezerken gelinliğinin yırtılıp hasar alması da, onun evliliğe olan isteğinde ve bakışında bir kırılma olduğunu izleyiciye sezdirmektedir. Camus uyumsuzlukların bir olayın izleniminden değil, bir eylem ile onu aşan dünya arasındaki karşılaştırmalardan doğduğunu ve bir kopuş olduğunu belirtmektedir (Camus, 2018: 38). Dışarıda yok olma riskiyle karşı karşıya olan bir dünya varken, Justine'e saçma gelen bu düğün eğlencesi onu uyumsuz bilince ulaştırmıştır. Ablası Claire ve eşi, Justine'in büyük bir depresyonun eşliğinde olduğunu bilirler, sürekli olarak onu kontrol altında ve kalabalığın içinde tutmaya çalışırlar. Onların bu çabasına rağmen Justine, küçük yeğenini yatağına yatırmak, gelinliğini düzeltmek gibi bahanelerle kalabalıktan uzaklaşmaktadır. Justine'in melankolisi fiziksel boyuta başladığında ise, onun uyuma

isteği ve bacaklarını hissedebilmesi için soğuk suda banyo yaptığı görülmektedir. Hiçbir şeyden zevk alamama; karamsarlık, fiziksel olarak enerjinin düşmesi, yalnız kalma isteği melankolik kişilik bozukluğu⁴ rahatsızlığının özelliklerindedir. Justine, sevgilisi Michael'ın çağrılarına da kulak vermemekte, uyumsuz bilinci giderek açığa çıkmaktadır. Kalabalıktan kaçtığı sırada ablasının eşi John'un çalışma odasına giren ve orada süprematizm akımına ait soyut resimlerle karşılaşan Justine, bu resimleri hışımla kapatmakta ve yerlerine kendi istediği resimleri koymaktadır. Kazimir Malevich'in 1916'da yaptığı Süprematizm resmini kaldırarak onun yerine; Pieter Brueghel'in "Karda Avcılar"ını, barok resmin temsilcilerinden Michelangelo'nun "Goliath'ın Başıyla Davut"u, ve John Everett Millais'in; aşk acısı yüzünden melankoliye sürüklenip, lirik bir intiharla yaşamına son veren Ophelia resimlerini koyar. Süprematizm resminin sahibi Kazimir Malevich; geometik şekillerin ön planda olduğu ve mekanik sistemleri andıran bu akımın resimleri hakkında, süprematizmi benimseyenler için, yalnızca nesnel dünyanın görsel olaylarının önemli olduğunu söylemektedir (Arthipo, 2019). Justine bu hareketle; mekanikleşmeye, yalnızca nesnelere görünümüne değer verilmesine karşı çıkar. İçi boşaltılmış modernizme, makineleşmeye bir tepki olarak, romantizmin yüceltildiği görülmektedir.

Görsel 6 & Görsel 7 : Kazimir Malevich, Süprematizm akımına ait eserleri

Görsel 8 & Görsel 9: Justine süprematizm akımına ait resimleri kaldırarak yerlerine Karda Avcılar ve Ophelia'yı koyar.

İnsanlık, bugün inanıldığı gibi daha iyiye ya da daha güçlüye ya da daha yükseğe doğru bir gelişme göstermemektedir, "ilerleme" modern bir düşüncedir yalnızca, yani, yanlış bir düşünce. Bugünün Avrupalısı, değerlilik bakımından, Rönesans Avrupalısının fersah fersah altında kalır; ileriye doğru gelişme, herhangi bir zorunlukla, yükselme, yücelme, güçlenme değildir hiç de. (Nietzsche, 2005: 7)

4 Melankolik Kişilik Bozukluğu, daha fazla bilgi için bkz: <https://psikolojiksorunlar.net/psikolojik-hastaliklar/depresif-kisilik-bozuklugu-melankolik-kisilik-bozuklugu.html>

Justine düğünden kaçarak bahçede gezindiği sırada, patronunun sloganı alması için işe aldığı erkeği görür ve onunla herhangi bir sözlü iletişim kurmadan kendisinin domine ettiği bir cinsel birliktelik kurar. Bu birliktelik, Justine'in anlam veremediği bu görkemli düğünde açığa çıkan uyumsuz bilincinin dışa vurumudur. Bülent Diken *Nihilizm* kitabında, George Simmel'in bıkkın bireyinden söz eder. Bıkkın birey için her şey eşit derecede değersizdir, bu da kişiyi edilgin nihilizme götürmektedir. Bireyin hissettiği anlamsızlık ve edilginlik, heyecana ve aşırı uyarımlara karşı bir açlık yaratmaktadır (Diken, 2011: 93). Bu bağlamda, Justine'in cinsel birlikteliği, uyarımlara karşı bir açlık olarak nitelendirilebilir. Uyumsuz bilincin gözleendiği anlardan biri de Justine'in düğünün sonunda patronuna söyledikleridir. Slogan olarak "Hiç" kelimesini bulduğunu, "Hiç" kelimesinin bile patronu için çok fazla olduğunu söyleyen Justine, ona ve çalıştığı şirkete duyduğu öfkesini dile getirir. Camus; gündelik yaşam içinde ne düşündüğü sorulan kişinin hiç yanıtını vermesinin, uyumsuz uslamanın belirtisi olduğunu ve bu cevabın, günlük devinimler zincirinin kopması ve önemsizleşmesi anlamına geldiğini belirtir (Camus, 2018: 104). Düğün sona erdiğinde partneri Michael tarafından nazik bir şekilde terk edilen Justine'in ona cevabı, "Ne bekliyordun ki?" olmaktadır. Karakterin uyumsuz uslması, düğün boyunca açığa çıkmıştır. Bunu tetikleyen faktörler olarak; Melankoli'nin dünyaya çarpma riski, ölümle yüz yüze gelme düşüncesi, şatafatlı kalabalık ve prosedür gereği yapılan konuşmalar, patronunun yaptığı üretim baskısı sayılabilmektedir.

Bölüm 2: Ölüm Gerçeğiyle Karşılaşma

Filmin ikinci epizodu; Claire'e odaklanır gibi görünmekle birlikte, kıyamet düşüncesi ile yüz yüze gelen bir aileyi anlatmaktadır. Justine'in evlilik eyleminden geri dönmesiyle birlikte uyumsuz bilinci, melankoli düzeyinde kendisini göstermeye devam etmektedir. Ablası Claire, onu kendi evine çağırarak refakatçiliğini üstlenmektedir. Bu süreç içerisinde onların günlük rutinleri gösterilmekte, Claire'in ebeveynliği ve anaçlığı vurgulanmaktadır. Çocuğunun yanı sıra kardeşi Justine'e de göz kulak olup onu iyileştirmeye çalışan Claire, evhamlı biridir. Bilim insanlarının söylediğine göre, Melankoli gezegeni Dünya'ya çarpmadan yanından geçecektir ve bir kıyamet senaryosu söz konusu değildir. Claire ve Justine günlük rutinlerini gerçekleştirmekte, birlikte at sürmektedir. Justine'in melankolisi devam ettiği süre boyunca tek aksatmadığı devinimin ata binmesi olması ise, onun tüm doğaya dönüklüğüyle uyumsuz bilincinin sürdüğünü göstermektedir. Atların huysuzlanması, Claire'in endişelerini artırır ve onu korkuya sürükler, "Ancak korkunun hükmü altındaki insan batıl inancın kurbanı olur" (Spinoza, 1951, akt, Bülent Diken, 2011: 19). İnternette kıyamet senaryoları okuyan ve korkusu giderek artan Claire, kız kardeşinin sakinliği karşısında şaşkındır çünkü Justine, ölümü istemektedir ve yaklaşan Melankoli gezegeninin ışığında çırılçıplak soyunup, mutlu bir şekilde onu izlemektedir.

Camus'nün perspektifinden bakılacak olursa; uyumsuz birey intihar düşüncesini yadsır fakat anlamsız bulunduğu ve yabancı olduğu bu dünya için bir kıyamet riski varsa bunu kabullenebilir. Justine, kız kardeşi Claire'den farklı olarak, ölüm bilincine daha önceden varmıştır ve bu konuda bir kaygısı yoktur. Justine, yaklaşan Melankoli gezegenini düşünmekte ve açıklanamayan bu dünya için endişelenmemektedir: "Bir

insanın düşüncesi, her şeyden önce özlemidir'' (Camus, 2018: 55).

Eşi gök bilimci olan Claire, onun bütün olumlu açıklama ve telkinlerine rağmen kaygısını geçirememektedir, ölümün acılı geleceği düşüncesi karşısında eczanelen at sakinleştiricisi alır. Oğlunun yaptığı icat ile Melankoli'nin ne kadar yakınlaşıp uzaklaştığını gözlemleyebilen Claire; gezegenin bilim insanlarının söylediğinin aksine Dünya'ya giderek yakınlaştığını görür.

Görsel 10 : Claire oğlunun yaptığı icatla gezegenin yakınlaştığını gözlemler.

Bir bilim insanı olan ve Melankoli'nin Dünya'ya çarpmayacağını söyleyen John, ahırda at sakinleştiricileri ile intihar eder. Bu noktada; ezel ve ebed olan doğanın devinimlerinin, rasyonel bilimle öngörülüp kontrol altına alamayacağı görülmektedir. Camus'ye göre uyumsuz uslanmanın bir basamağı da, dünyanın bilim yoluyla tam olarak kavranamayacağıdır. Kontrol edilemez evrene karşı kendi varlığını yabancı hisseden bilinç uyumsuzlaşmaktadır.

Yine de bu yeryüzünün bütün bilimi beni bu dünyanın benim olduğuna inandırabilecek hiçbir şey vermeyecek. (...) Yasalarını sayıyorsunuz; ben de bilme susuzluğum içinde bunların doğru olduklarını kabul ediyorum. Mekanizmasını tanıtıyorsunuz, umudum büyüyor. Sonunda bu sihirli ve karmakarışık evrenin atoma, atomun da elektrona indirgenliğini öğretiyorsunuz bana. Bütün bunlar güzel, gerisini de anlatmanızı bekliyorum. (...) Anlıyorum, bilim yoluyla olguları kavrayıp sayabilirsem de, dünyayı kavrayamam. (Camus, 2018: 29)

Filmin sonunda söylenti olan kıyamet senaryosunun gerçekleşmesi; Camus'nün değindiği, bilimin varsayımda sona ermesi durumudur. Son ana kadar gezegenin dünyaya çarpacağını hisseden ve isteyen Justine'in bu gerçeklik karşısında Claire'e söylediği şey "Bu dünya kötü, onun için üzülmemeliyiz", olmaktadır. Justine, dünyanın akla aykırı bir yer olduğunu ve rasyonel bilimle anlaşılamayacağını daha önceden kavrayan, uyumsuz bilinçli bir karakterdir. Camus perspektifinden bakıldığında filmde, dünyanın bir akla aykırılık olduğu ve devinimlerinin bilimle öngörülemeyeceği doğrulanmaktadır.

Justine yeğenine söz verdiği üzere, ona bir mağara yapmayı teklif eder ve ormandan mağarayı yapmak için dallar toplarlar. Evin bahçesinde mağarayı yaparlar ve içine girip birbirlerine dönüp el ele tutuşarak, ölümü beklerler.

Görsel 11 : *Justine ve yeğenin yaptıkları mağarada, çarpışmayı, ölümü beklemektedir.*

Mağara sembolüyle, Platon'un Mağara Alegorisi'ne değinilmesi gerekmektedir. Platon'un Mağara Alegorisi; içinde bulunduğu zamanın eğitim anlayışına yapılan bir eleştiriyi ve algılanabilen dünya hakkındaki kısıtlı bilgi ile ideallara yönelik elde kavrayış arasındaki ilişkiyi anlatmaktadır (Kılıç, 2018: 579). Zincire vurulmuş olanlar; ilk gördükleri unsur olan gölgelere inanırlar ve Platon'a göre bu zincirlerden kurtulmaları gereklidir. Kişilerin gerçekliğe yönelmeleri ve yanılsamalardan uzaklaşmaları önemlidir. Trier kullandığı bu sembolle, karakterlerin, dünyanın aykırılığından ve anlaşılmasızlığından kaçmak istediğini göstermektedir. Ölüm karşısında tutumları çok farklı olan iki karakter; küçük çocuk için bir araya gelmekte ve aynı fiziksel koşullarda ölümü karşılamaktadır. Justine, burada uyumsuz karakter olarak endişesizdir ve beklediği an gelmiştir fakat Claire, çocuğunun geleceği konusunda endişelidir. Nietzsche, insanların ölüm düşüncesinden kaçınmayı istemelerinden memnun olduğunu belirtir ve onların ölüm hakkında, yaşamdan çok daha fazla düşündüklerini söyler (Solomon&Malpas, 2017: 89). Ölüm de, dünya gibi kestirilemez ve öngörülemez bir olgu olduğu için, insanlar bunun hakkında çok endişelenip yaşamlarına odaklanmayı bırakır. Fonda çalan Tristan ve Isolde eşliğinde, Melankoli Dünya'ya çarpar.

Bu son ile birlikte, Lars Von Trier'in uyumsuz bireyin ölüm bilincine daha önceden sahip olması nedeniyle, ölümü acısız bir şekilde kabullendiği görülmektedir. Camus'ye göre; ölüm kaçınılmaz gerçektir ve bu nedenle intiharı yadsıyıp, ölümün kendisinin kabullenilmesi gereklidir. Hayatın daha verimli yaşanabilmesi için önemli olan, bilincin durumu ve devinimleridir, çünkü uyumsuz bilincin sürdürülebilmesi için hayatın devam etmesi gereklidir.

Sonuç

Nobel ödüllü edebiyatçı Albert Camus, *Sisyphos Söyleni* isimli felsefi denemesinde hayatın yaşanmaya değer olup olmadığı sorusu üzerinde durmaktadır. Kitabında kendi fikirlerini anlatan ve varoluşçu düşünürlerin fikirlerine değinen Camus; uyumsuz bilincin herhangi bir neden yokken ortaya çıkabileceğini söylemektedir. Uyumsuzluk durumu nedensiz ortaya çıkabileceği gibi, bunu tetikleyen bazı faktörler de olabilir. Ölüm gerçeği karşısında hayatın boşa yaşandığı düşüncesi, bireyin kendisini bu dünyaya ait hissedememesi, kendisini dışsal bir varlık olarak görmesi, rasyonel bilimin insan aklıyla çelişmesi ve bu ikilikten doğan karşılaştırmalar uyumsuz bilincin

açığa çıkmasını tetikleyen faktörlerdir. Albert Camus'nün görüşlerine göre saçma, varoluştan değil bilinçten kaynaklanır. Birey dünyayla kendi aklı arasında mantıksal bir ilişki kuramadığında saçma ve uyumsuz uslama gelişir. Sonunda ölüm olan bir hayatın sürdürülmesi bireye saçma gelebilmekte, ve onu kopuklaştırabilmektedir. Camus'ye göre; uyumsuzluk her şeyden önce bir kopuş durumudur (Camus, 2018: 39). Önemli olan bu bilinç durumunu sürdürebilmek, ve bunu hayata yönelik bir algı olarak kullanabilmektir. Camus'nün olumlu bir dinamizm olarak nitelendirdiği uyumsuz bilinci, intiharı yadsır ve bilinçli bir başkaldırı tavrını onaylar. Uyumsuz uslama bu başkaldırı eyleminin ilk basamağı olarak düşünülebilmektedir. Yaşamın saçma olduğunu söyleyebilmek için, aklın uyumsuz kalması gerekmektedir.

Lars Von Trier'in depresyon üçlemesinden 2011 yapımlı *Melankoli* filmi, tüm dünyanın yok olacağı düşüncesi karşısında, uyumsuz olan ve olmayan bilincin bunu nasıl karşıladığını göstermektedir. Film bu karakterler arasında karşılaştırma yapabileceği imkanı sağladığı için, varoluş ve uyumsuz bilinç üzerine önemli bulgular taşımaktadır. Uyumsuz bilince sahip olan birey bunu melankoli boyutunda deneyimlese de, intiharı düşünmez fakat ölüm karşısında soğukkanlı kalabilir. Filmde, modern kapitalist sisteme yapılan açık ve örtük eleştiriler mevcuttur. Bireyin, tüketimciliğin vurgulandığı dünyada kendisini yabancı hissetmesi olanaksız değildir. Barındırdığı eleştiriler ve kıyamet vurgusuyla birlikte Lars Von Trier'in melankolik bireyi, Camus'nün uyumsuz bireyiyle paralel özellikler göstermektedir. İki temsilde de önemli olan nokta, dünyaya ne kadar yabancı olunursa da, uyumsuz bilincin o kadar canlı kalacağı vurgusudur.

Kaynakça

- Arthipo*. (2019, ocak 2). www.arthipo.com: <https://www.arthipo.com/artblog/sanat-tarihi/suprematizm-sanat-akimi.html> adresinden alındı
- Bazin, A. (2011). *Sinema Nedir?* İstanbul: Doruk Yayıncılık.
- Camus, A. (2015). *Başkaldıran İnsan*. İstanbul: Can Yayınları.
- Camus, A. (2018). *Sisyphos Söyleni*. İstanbul: Can Yayınları.
- Demirkan, E. (2018, Aralık 29). www.kameraarkasi.org: http://www.kameraarkasi.org/sinema/sinemadaakimlar/dogma/makale_01.html adresinden alındı
- Diken, B. (2011). *Nihilizm*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kılıç, C. (2018). Platon'un Metafizik Terminolojisi ve Mağara Alegorisinin Mistik Temelleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 579.
- Nietzsche, F. W. (1983). *Ecce Homo, Kişi Nasıl Kendisi Olur*. İstanbul: Dost Yayınları.
- Nietzsche, F. W. (2005). *Deccal, Hristiyanlığa Lanet*. İstanbul: Gün Yayıncılık.
- Nietzsche, F. W. (2014). *Putların Alacakaranlığı*. İstanbul: Say Yayınları.
- Öztürk, S. (2016). SineFilozofi'nin Günümüz Dünyasında Düşünceye Katkıları Üzerine... İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi, 142.
- Robert J. Solomon, J. M. (2017). *Ölüm ve Felsefe*. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Spinoza, B. (1951). *Teolojik Politik İnceleme*. Eskişehir: Dost Kitabevi.
- www.sanatabasla.com*. (2019, ocak 1). www.sanatabasla.com: <https://www.sanatabasla.com/2013/02/19/karda-avcilar-the-hunters-in-the-snow-yasli-pieter-brueghel/> adresinden alındı